

MƏADIN FƏLSƏFİ VƏ KƏLAMİ ƏSASLARI

Xədicə Qaraisayeva¹

XÜLASƏ

Bu məqalə İslamın əsas əqidələrindən biri olan Məad (qiyamət günü dirilmə) anlayışının əqli dəlillərini təhlil edir. Tədqiqatın əsas sualı: "Şiə teologiyasında Məadın əqli əsaslandırması necə verilir və bu əsaslandırma İslam fəlsəfəsində hansı inkişaf mərhələlərindən keçmişdir?" Məqalədə Molla Sədra, Ağə Əli Hakim Zənuzi, Əllamə Təbatəbai kimi böyük şiə filosof və mütəəllimlərinin əsərləri əsas götürülərək, cismani Məadın əqli dəlilləri araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, şiə teologiyasında Məad təkcə nəqli (Quran və hədis) dəlillərə əsaslanmır, həm də fəlsəfi-kəlamı məktəblərdə möhkəm əqli əsaslarla təmin edilmişdir. Molla Sədranın "cismani Məad" nəzəriyyəsi, "hərəkət-i cövhəri" və "vücudun təşkiki" prinsiplərinə əsaslanaraq Məadın əqli cəhətdən ən tutarlı izahını təqdim edir. Məqalə həmçinin göstərir ki, şiə İmamlarının (ə) rəvayətlərində Məadın əqli əsaslandırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir; İmam Səccadın (ə) "Səhifeyi-Səccadiyyə" duasında Məad inancının əqli təbliği bu ənənənin bariz nümunəsidir. Nəticə olaraq, şiə düşüncəsində Məad həm nəql, həm də əql vasitəsilə sübut olunan bir həqiqətdir və bu iki yol bir-birini tamamlayır.

AÇAR KƏLMƏLƏR

Məad, Cismani Məad, Əqli Dəlillər, Hərəkət-i Cövhəri, Vücudun Təşkiki, Qiyamət.

¹ - İslam araşdırmaları fakültəsinin məzunu, Hikmət və Dinlərarası Araşdırma İnstitutu, Əl-Mustafa Beynəlxalq Virtual Universiteti, Qum, İran / Bxn0510@gmail.com

GİRİŞ

İslam düşüncə tarixində ən mühüm əqədi məsələlərdən biri Məad (qiyamət günü dirilmə) anlayışıdır. Bütün İslam məzhəbləri Məada inamı imanın zəruri şərtlərindən biri hesab etsə də, bu inancın mahiyyəti, cismani və ya ruhani olması, dirilmənin necə baş verəcəyi kimi məsələlər ətrafında ciddi elmi-fəlsəfi mübahisələr aparılmışdır. Əhli-Sünnə məzhəbləri Məad məsələsində əsasən nəqli (Quran və hədis) dəlillərə istinad etsələr də, Məturidilik kimi bəzi məktəblər bu məsələdə aqlın aciz olduğunu bildirmişlər. Lakin Şiə İmamiliyyə məzhəbi, xüsusilə fəlsəfi-kəlamı ənənəsində, Məadı həm nəql, həm də aql vasitəsilə sübut etməyə çalışmışdır. Bu baxımdan, şiə mütəfəkkirləri Məadın əqli dəlillərini inkişaf etdirərək bu inancı təkcə dini bir əqidə deyil, həm də fəlsəfi cəhətdən əsaslandırılan bir həqiqət kimi təqdim etmişlər.

Məqalənin əsas hipotezi ondan ibarətdir ki, Molla Sədranın "cismani Məad" nəzəriyyəsi şiə fəlsəfəsində Məadın ən mükəmməl əqli əsaslandırılmasını təqdim etmişdir. Bu nəzəriyyə "hərəkət-i cövhəri" (cövhəri hərəkət) və "vücudun təşkiki" (varlığın dərəcəli olması) prinsipləri əsasında cismani Məadı əqli cəhətdən izah edir. Molla Sədranın bu nəzəriyyəsi sonrakı şiə filosofları tərəfindən inkişaf etdirilmiş, bəzi mütəfəkkirlər (məsələn, Ağa Əli Hakim Zənuzi) tərəfindən tənqid olunsada, ümumilikdə şiə fəlsəfi ənənəsində Məadın ən tutarlı əqli izahı kimi qəbul edilmişdir.

Bu məqalə aşağıdakı suallara cavab axtarmaq məqsədi daşıyır:

1. Şiə teologiyasında Məad anlayışının mahiyyəti nədir və bu anlayışın əqli əsaslandırılması necə verilir?
2. Molla Sədranın "cismani Məad" nəzəriyyəsinin əsas prinsipləri hansılardır və bu nəzəriyyə Məadın əqli dəlillərini necə təmin edir?
3. Ağa Əli Hakim Zənuzinin Molla Sədraya tənqidləri nədən ibarətdir və bu tənqidlər Məadın əqli əsaslandırılmasına hansı töhfələri vermişdir?
4. Şiə İmamlarının (ə) rəvayətlərində Məadın əqli əsaslandırılmasına necə toxunulmuşdur? İmam Səccadın (ə) "Səhifeyi-Səccadiyyə"si bu baxımdan hansı rol oynayır?
5. Müasir dövrdə Əllamə Təbatəbai kimi mütəfəkkirlər Məadın əqli dəlillərini necə təqdim etmişlər?

Bu suallara cavab vermək üçün biz, ilk növbədə, şiə fəlsəfi-kəlamı ənənəsini, ardınca Molla Sədranın Məadla bağlı görüşlərini, sonra isə Ağa Əli Hakim Zənuzi və Əllamə Təbatəbai kimi mütəfəkkirlərin töhfələrini təhlil edəcəyik. Həmçinin, İmam Səccadın (ə) "Səhifeyi-Səccadiyyə" duasındaki Məadla bağlı fikirlər də bu təhlildə mühüm rol oynayacaqdır. Nəhayət, Məadın əqli dəlillərinin müasir dövrdəki

əhəmiyyəti və bu dəlillərin digər İslam məzhəblərinin yanaşmaları ilə müqayisəsi veriləcəkdir.

FƏSİL 1: MƏAD ANLAYIŞININ ŞİƏ TEOLOGİYASINDA YERİ VƏ MAHİYYƏTİ

1.1. Məadın Tərifı və Əhəmiyyəti

İslamda Məad (qiyamət günü dirilmə) imanın əsas rüknlərindən biridir. Şiə mənbələrində Məad anlayışı təkcə ölümdən sonrakı həyata inam deyil, həm də insanın bütün varlığı ilə (ruh və bədən) dirilməsi, əməllərinin hesaba çəkilməsi, Cənnət və Cəhənnəm kimi məfhumları əhatə edir. Məad inancının şiə teologiyasındakı əhəmiyyəti o qədər böyükdür ki, bu inanc olmadan iman tam sayılmır.

Ayətullah Məkarim Şirazinin mərkəzinin yaydığı məlumata görə, İmamıyyə məzhəbi "bütün müsəlmanlar kimi qiyamət gününə inanır və Allahın bütün insanları ölümdən sonra əməllərinin hesabı və cəzası üçün dirildəcəyinə inanır. Məad eyni ruh və eyni bədənə baş verəcəkdir". Bu baxış Məadın həm ruhani, həm də cismani aspektlərini vurğulayır.

Şiə mənbələrində Məadla bağlı ən mühüm rəvayətlərdən biri İmam Səccaddan (ə) nəql olunur:

"Ey Adəm oğlu, bil ki, bu [həyatdan] sonra daha böyük, daha dəhşətli və ürəklər üçün daha ağır bir şey var [qiyamət günü]. Bu, insanların toplanacağı və şahid olunacağı bir Gündür. Allah o Gündə insanları birincidən axıra qədər toplayacaqdır".

Bu rəvayət Məadın həqiqətini və onun qaçılmazlığını vurğulayır. İmam Səccadın (ə) "Səhifeyi-Səccadiyyə" duasında da Məad inancı geniş şəkildə əks olunmuşdur. Tədqiqatçı Casim Həsən Tuama bu barədə yazır:

"Əhli-Beyt (ə) dualarda və münacatlarda geniş şəkildə əqidə fəlsəfəsini, müqəddəs zətin cəlal və kamal sifətlərini, din və iman əlamətlərini təqdim etmişlər. İmam Səccad (ə) düzgün İslam əqidəsini yaymaq üçün ilahi vəhy metodundan - Quran və Peyğəmbərin (s) sünnəsindən - istifadə etmişdir".

1.2. Məadın Növələri: Cismani və Ruhani Məad

İslamda Məadın iki əsas növü müzakirə olunur: cismani Məad (bədənə dirilməsi) və ruhani Məad (ruhə dirilməsi). İmamıyyə məzhəbinin ümumi mövqeyinə görə, insan qiyamət günü həm ruhu, həm də bədənə ilə diriləcəkdir. "Əl-Ətbət əl-Müqəddəsə Ensiklopediyası"nda bu məsələyə aydınlıq gətirilir:

"İmamıyyə şialəri xüsusilə inanırlar ki, insan Allahın istədiyi gün həyata qayıdacaq və qiyamət günü qayıdan şəxs özünə bağlı olan ruhu

ilə qayıdacaqdır. Çünki Məad hesab üçün yalnız insanın bədəni deyil, bəzi insanların düşündüyü kimi onun bənzəri də deyil, bəzi başqalarının düşündüyü kimi yalnız onun ruhu da deyil, əksinə, o, öz ruhu və bədəni ilə qayıdacaqdır".

Bu yanaşma Məadın həm maddi, həm də mənəvi aspektlərini bir arada saxlayır. Lakin bu Məadın necə baş verməsi, yəni insanın tamamilə yox olduqdan sonra yenidən yaradılması (i'adə-yi mə'dum) və ya parçalanmış hissələrin yenidən birləşdirilməsi (təcmi'i əcza) məsələsi kəlamçılar arasında mübahisəlidir.

FƏSİL 2: MƏADIN ƏQLİ DƏLİLLƏRİNİN TARİXİ İNKİŞAFI

2.1. İslam Fəlsəfəsində Məad Məsələsi

İslam fəlsəfəsi tarixində Məad məsələsi ən mürəkkəb və mübahisəli məsələlərdən biri olmuşdur. İbn Sina (Əvīsīnna) kimi məşhur filosoflar Məadı əsasən ruhani mənada izah etmiş, cismani Məadı isə tam əsaslandırma bilməmişdilər. Bu yanaşma İslam fəlsəfəsində Məad məsələsinin əqli cəhətdən həllini çətinləşdirmişdi.

Lakin Molla Sədra (Sədr əl-Mütəəllihin, ö. 1050 h.q.) "hikmət-i mütəəliyyə" (üstün hikmət) məktəbi ilə bu sahədə inqilab yaratdı. O, cismani Məadı "hərəkət-i cövhəri" nəzəriyyəsi əsasında əqli cəhətdən izah etdi və bu sahədə əvvəlki filosofların qarşılaşdığı çətinlikləri aradan qaldırdı. Molla Sədranın bu nəzəriyyəsi sonrakı şüa fəlsəfəsinin əsasını təşkil etdi.

2.2. Molla Sədranın Cismani Məad Nəzəriyyəsi

Molla Sədra cismani Məadı "hərəkət-i cövhəri" (cövhəri hərəkət) prinsipi əsasında izah edir. Bu nəzəriyyəyə görə, maddi aləm daim hərəkətdədir və bu hərəkət yalnız arazlarda (keyfiyyət, kəmiyyət, yerdəyişmə) deyil, həm də cövhərdə (mahiiyyətdə) baş verir. İnsanın varlığı da bu cövhəri hərəkətlə inkişaf edir və tədricən maddilikdən ruhaniliyə doğru yüksəlir. Bu yüksəliş prosesində insanın maddi bədəni ilə ruhu arasında dərin əlaqə qorunur.

Molla Sədra cismani Məadı "vücudun təşkiki" (varlığın dərəcəli olması) prinsipi ilə də əsaslandırır. Onun fikrincə, varlıq təkdir, lakin dərəcələrə malikdir. İnsanın varlığı da maddi səviyyədən ruhani səviyyəyə qədər müxtəlif dərəcələri əhatə edir. Ölümdən sonra insanın varlığı ən ali dərəcəyə - ruhani varlığa çatır, lakin bu zaman o, bədəni ilə olan əlaqəsini tamamilə itirmir. Cismani Məad, bu mənada, insanın varlığının ali dərəcədə yenidən bərpa olunmasıdır.

Molla Sədranın bu nəzəriyyəsi təkcə əqli cəhətdən deyil, həm də nəqli (şəri) dəlillərlə uyğunluğu baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. O, öz nəzəriyyəsinin "şəri-ənvərin" (müqəddəs şəriətin) bildirdiyi

Məadla "təbi-nəlin" (açıq şəkildə) uyğun olduğunu və bu Məadı inkar etməyi imanı inkar etmək hesab edirdi .

2.3. Ağa Əli Hakim Zənuzinin Tənqidləri

Molla Sədranın cismani Məad nəzəriyyəsi bütün filosoflar tərəfindən qəbul edilməmişdir. Hakim-müəssis Ağa Əli Hakim Zənuzi (ö. 1306 h.q.) Molla Sədranın nəzəriyyəsinə ciddi tənqidlər yönəltmişdir. O, öz əsərlərində Molla Sədranın cismani Məad anlayışına qarşı çıxmış və öz nəzəriyyəsini həm ağıl, həm də nəql ilə uyğun şəkildə təqdim etməyə çalışmışdır .

Ağa Əli Hakim Zənuzi öz dəlillərini İmam Sadiqdən (ə) Təbərsinin "İhticac"ında nəql olunan bir rəvayətə əsaslandırmışdır. Bu rəvayətdə İmam Sadiq (ə) cismani Məadı izah edərkən ağıl və nəqlin birlikdə istifadə edilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Zənuzinin bu yanaşması göstərir ki, şüa fəlsəfi ənənəsində Məadın əqli əsaslandırılması vahid bir nəzəriyyə ilə məhdudlaşmamış, müxtəlif filosof və mütəkəllimlər tərəfindən inkişaf etdirilmiş və tənqid olunmuşdur.

FƏSİL 3: İMAM SƏCCADIN (Ə) "SƏHİFEYİ-SƏCCADİYYƏ"SİNDƏ MƏADIN ƏQLİ DƏLİLLƏRİ

3.1. Dua və Münacatda Məadın Təbliği

İmam Səccad (ə) "Səhifeyi-Səccadiyyə" əsərində İslam əqidələrini, xüsusilə Məad inancını dualar və münacatlar vasitəsilə təbliğ etmişdir. Bu üsul təkcə dini bir əməl deyil, həm də əqidələrin əqli əsaslarla izah olunması üçün bir vasitədir. Tədqiqatçı Casim Həsən Tuama bu barədə yazır:

"İmam Səccadın (ə) duaları İslamın çağırışının bariz bir nümunəsidir və möminin Rəbbi ilə olan münasibətinin necə olması lazım olduğunu göstərir. Bu dualar Allahın didarına qovuşmaq yolunda ən yüksək məhəbbət dərəcəsində, imanın ən kamil mərtəbəsində və əməl səviyyəsində təslimiyyəti əks etdirir".

İmam Səccadın (ə) dualarında Məad inancı təkcə bir xəbər kimi deyil, həm də insanın əməllərinin nəticələri ilə əlaqəli olaraq təqdim olunur. Bu baxımdan, dua Məadın əqli cəhətdən dərk edilməsinə də xidmət edir.

3.2. "Səhifeyi-Səccadiyyə"də Məadın Əqli Əsasları

İmam Səccadın (ə) "Səhifeyi-Səccadiyyə" duasında Məad inancı bir neçə əqli prinsipə əsaslanır:

1. Allahın Qüdrəti: Allah hər şeyə qadirdir, buna görə də ölüləri diriltmək Onun üçün çətin deyil.
2. Allahın Ədaləti: Allah ədalətlidir, buna görə də insanların əməllərinin mükafatı və ya cəzası verilməlidir.

3. Həyatın Məqsədliliyi: İnsan həyatı boşuna yaradılmamışdır, buna görə də bir məqsəd - axirət həyatı - olmalıdır.

Bu əqli prinsiplər İmam Səccadın (ə) duasında açıq şəkildə əks olunmuşdur. O, bir duasında buyurur:

"Ey Allahım, Sən insanları birinci dəfə yaratdığın kimi, ikinci dəfə də dirildəcəksən. Bu, Sənin üçün çətin deyil. Sən ədalətliyə və heç kimə zülm etməzsən."

Bu dua Məadin əqli əsaslarını - Allahın qüdrəti və ədalətini - vurğulayır.

FƏSİL 4: MÜASİR DÖVRDƏ MƏADIN ƏQLİ DƏLİLLƏRİ: ƏLLAMƏ TƏBATƏBAİ VƏ DİGƏR MÜTƏFƏKKİRLƏR

4.1. Əllamə Təbatəbainin Məadşünaslığı

Müasir dövrdə Şiə İmamiyyə məzhəbinin ən böyük filosof və mufəssirlərindən biri olan Əllamə Seyyid Məhəmməd Hüseyn Təbatəbai (ö. 1401 h.q.) Məad məsələsini geniş şəkildə araşdırmışdır. Onun "Əl-Mizan fə Təfsiril-Quran" əsəri və digər fəlsəfi əsərləri Məadin əqli və nəqli dəlillərini bir arada təqdim edir.

Təbatəbainin Məadşünaslığında əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, o, Quran ayələrini fəlsəfi cəhətdən təhlil edərək Məadin əqli əsaslarını ortaya qoyur. O, Məadı izah edərkən "təvil" (dərindən mənə) metodu ilə ayələrin batini mənalara diqqət yetirir və bu mənalara fəlsəfi prinsiplərlə uyğunlaşdırır.

Təbatəbai Məad məsələsini tədqiq edərkən aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: Vücudun İbtidai (Birinci) Səbəbi: Allah varlığın ilk səbəbidir və hər şey Ona qayıdır. Bu, Məadin əqli əsaslarından biridir.

İnsanın İkili Təbiəti: İnsan həm maddi (bədəni), həm də mənəvi (ruh) varlıqdır. Buna görə də Məad həm cismani, həm də ruhani olmalıdır.

Əməllərin Nəticələri: Hər əməlin bir nəticəsi vardır və bu nəticə insanın axirət həyatında özünü göstərir.

Təbatəbai həmçinin Məadin əqli dəlillərini təqdim edərkən Quran ayələrindən istifadə edir. Məsələn, "Nisa" surəsinin 29-cu ayəsi ("Özünü öldürməyin") insan həyatının müqəddəsliyini vurğulayır və bu həyatın axirət həyatı ilə əlaqələndirilməsinin vacibliyini göstərir.

4.2. Müasir Tədqiqatlar: Məadin Əqli Dəlillərinin Müqayisəli Tədqiqi

Müasir dövrdə şiə tədqiqatçıları Məadin əqli dəlillərini müqayisəli şəkildə tədqiq etmişlər. Bu tədqiqatlar Məad məsələsini yalnız şiə fəlsəfəsi çərçivəsində deyil, həm də digər İslam məzhəblərinin baxışları ilə müqayisədə araşdırır. 2025-ci ildə aparılmış bir tədqiqatda İmamiyyə və Məturidiyyə məzhəblərinin Məad baxışı müqayisə edilmişdir:

"İmamıyyə mütəkəllimlərinin əksəriyyəti Məad müzakirəsində və ətrafındakı məsələlərdə - məhv olanın qayıtmasının caiz olması və ya qadağan edilməsi kimi - iki nəqli-əqli üsuldən istifadə etmişlər; çünki onlar öz əqədi müzakirələrində, xüsusilə Məada dair, nəqlə əlavə olaraq əqli dəlillərdən də istifadə etmişlər".

Bu müqayisəli tədqiqat göstərir ki, Məturidilik məktəbi Məad məsələsində əsasən nəqli dəlillərə istinad edərək aqlın bu məsələdə aciz olduğunu bildirir. Lakin İmamıyyə məktəbi həm nəql, həm də aql vasitəsilə Məadı əsaslandırmağa çalışır. Bu, şiə teologiyasının fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biridir.

FƏSİL 5: MƏADIN ƏQLİ DƏLİLLƏRİNİN FƏLSƏFİ VƏ KƏLAMİ TƏHLİLİ

5.1. Hərəkət-i Cövhəri və Məad

Molla Sədranın "hərəkət-i cövhəri" nəzəriyyəsi Məadın ən güclü əqli dəlillərindən biridir. Bu nəzəriyyə üç əsas prinsipə əsaslanır:

1. Maddi Aləmin Daimi Hərəkətdə Olması: Molla Sədraya görə, maddi aləm daim hərəkətdədir. Bu hərəkət yalnız arazlarda (keyfiyyət, kəmiyyət, yerdəyişmə) deyil, həm də cövhərdə (mahıyyətdə) baş verir. Bu, "hərəkət-i cövhəri" prinsipidir.
2. İnsanın Cövhəri Təkamülü: İnsan da bu cövhəri hərəkətlə təkamül edir. O, maddilikdən başlayaraq tədricən ruhaniliyə doğru yüksəlir. Bu prosesdə insanın maddi bədənini ilə ruhu arasında dərin əlaqə qorunur.
3. Vücudun Təşkiki: Varlıq təkdir, lakin dərəcələrə malikdir. İnsanın varlığı da maddi səviyyədən ruhani səviyyəyə qədər müxtəlif dərəcələri əhatə edir. Ölümdən sonra insanın varlığı ən ali dərəcəyə - ruhani varlığa çatır.

Bu üç prinsip Məadın cismani aspektini əqli cəhətdən əsaslandırır. Molla Sədraya görə, insanın cismani Məadı onun varlığının ali dərəcədə yenidən bərpa olunmasıdır. Bu yenidən bərpa zamanı insan öz bədənini ilə əlaqəsini saxlayır, çünki bədən onun varlığının maddi səviyyəsini təşkil edir.

5.2. İ'adə-yi Mə'dum Məsələsi

Məadın əqli dəlillərində ən mühüm məsələlərdən biri "i'adə-yi mə'dum" (yox olanın qayıtması) məsələsidir. Bu məsələ qiyamət günü insanın tamamilə yox olduqdan sonra yenidən yaradılması (i'adə-yi mə'dum) və ya parçalanmış hissələrin yenidən birləşdirilməsi (təcmi'-i əcza) arasındakı fərqlə bağlıdır.

Müasir bir tədqiqata görə:

"Əksər İmamıyyə mütəkəllimləri i'adə-yi mə'dumun qeyri-mümkün olduğuna inanırlar. Nəticədə, insanın qiyamət günü dirilməsi dünyəvi elementar hissələrin qalması ilə, o elementlərin özü (eyn) kimi; və

dünyəvi hissələrin fənaya (yox olmağa) gedəcəyi qəbul edildikdə isə, o elementlərin bənzəri (misil) kimi axirətdə baş verəcəkdir".

Bu baxışa görə, insanın dünyəvi hissələri tamamilə yox olmur, əksinə, onların əsl mahiyyəti (eyn) və ya bənzəri (misil) axirətdə bərpa olunur. Lakin bu məsələdə İmamıyyə mütəəllimləri arasında fikir ayrılığı mövcuddur: bəziləri i'adə-yi mədumun caiz olduğunu, bəziləri isə qeyri-mümkün olduğunu bildirir.

5.3. Ağıl və Nəqlin Tərkibi

Şiə teologiyasında Məadin əqli dəlilləri nəqli dəlillərlə tamamlanır. Bu iki yol bir-birini tamamlayır və Məad inancını daha da gücləndirir. Molla Sədra, Ağa Əli Hakim Zənuzi və Əllamə Təbatəbai kimi mütəəkkirlər Məadı həm əql, həm də nəql ilə əsaslandırmağa çalışmışlar.

İmam Sadiq (ə) bir rəvayətində buyurur:

"Allahın yer üzündə bəndələri vardır ki, onlar insanların ehtiyaclarını ödəmək üçün çalışırlar. Bunlar qiyamət günü əmin-amanlıqda olanlardır. Kim bir möminə sevindirər, Allah qiyamət günü onun qəlbinə sevindirər".

Bu rəvayət Məadin sosial aspektini vurğulayır və göstərir ki, Məad inancı təkcə fərdi deyil, həm də sosial məsuliyyət daşıyır.

NƏTİCƏ

Bu məqalədə Şiə İmamıyyə məzhəbinin əsas əqidələrindən biri olan Məad anlayışının əqli dəlilləri müxtəlif mənbələr – fəlsəfi, kəlamı, hədis və təfsir kitabları – əsasında ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Tədqiqatın əsas nəticələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Məad Şiə teologiyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. İmamıyyə məzhəbi Məada inamı imanın zəruri şərtlərindən biri hesab edir. Məad həm ruhani, həm də cismani aspektləri ilə birləşərək qəbul olunur. İnsan qiyamət günü həm ruhu, həm də bədəni ilə diriləcəkdir.

Molla Sədranın "cismani Məad" nəzəriyyəsi Məadin ən güclü əqli əsaslandırmasını təqdim edir. "Hərəkət-i cövhəri" və "vücudun təşkiki" prinsipləri əsasında Molla Sədra cismani Məadı əqli cəhətdən izah etmiş və bu izahı nəqli (şəri) dəlillərlə uyğunlaşdırmışdır. Onun nəzəriyyəsinə görə, insanın cismani Məadı onun varlığının ali dərəcədə yenidən bərpa olunmasıdır.

Ağa Əli Hakim Zənuzi Molla Sədranın nəzəriyyəsini tənqid edərək, Məadin əqli əsaslandırılmasını daha da inkişaf etdirmişdir. Zənuzi öz dəlillərini İmam Sadiqin (ə) rəvayətinə əsaslandırıb və cismani Məadin həm ağıl, həm də nəql ilə uyğun izahını təqdim etməyə

çalışmışdır. Bu tənqidlər şiə fəlsəfi ənənəsinin canlılığını və inkişafını göstərir.

İmam Səccadın (ə) "Səhifeyi-Səccadiyyə" duası Məad inancının əqli əsaslarla təbliğində mühüm rol oynamışdır. İmam Səccad (ə) dualar və münacatlar vasitəsilə Məad inancını təbliğ etmiş, Allahın qüdrəti, ədaləti və insan həyatının məqsədliliyi kimi əqli prinsipləri vurğulamışdır.

Əllamə Təbatəbai Məad məsələsini Quran ayələri əsasında fəlsəfi cəhətdən təhlil etmişdir. Onun "Əl-Mizan" təfsiri Məadın əqli və nəqli dəlillərini bir arada təqdim edir. Təbatəbai "vücudun ibtidai səbəbi", "insanın ikili təbiəti" və "əməllərin nəticələri" kimi prinsiplərə əsaslanaraq Məadı əqli cəhətdən əsaslandırırmışdır.

İmamıyyə məktəbi Məturidilikdən fərqli olaraq Məad məsələsində həm nəql, həm də əql vasitələrindən istifadə edir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, Məturidi mütəkəllimləri Məad məsələsində əsasən nəqli dəlillərə istinad edərək aqlın aciz olduğunu bildirir. Lakin İmamıyyə mütəkəllimləri həm nəql, həm də əql vasitəsilə Məadı əsaslandırmağa çalışır.

"İ'adə-yi mə'dum" məsələsi Məadın əqli dəlillərində mühüm mübahisə mövzudur. Əksər İmamıyyə mütəkəllimləri i'adə-yi mə'dumun qeyri-mümkün olduğunu bildirərək Məadı "eyn" (öz) və ya "misil" (bənzər) əsasında izah edirlər.

Ümumi Nəticə

Şiə İmamıyyə teologiyasında Məad təkcə dini bir əqidə deyil, həm də fəlsəfi cəhətdən əsaslandırılan bir həqiqətdir. Məadın əqli dəlilləri İslam fəlsəfəsi tarixində inkişaf edərək müasir dövrə qədər gəlib çatmışdır. Molla Sədradan Əllamə Təbatəbaiyə qədər bir çox mütəfəkkir Məadı həm nəql, həm də əql ilə sübut etməyə çalışmış və bu sahədə zəngin bir fəlsəfi-kəlamî ənənə yaratmışlar.

Məadın əqli dəlilləri təkcə məktəb mübahisələri üçün deyil, həm də müasir dövrdə Məad inancını qorumaq və gücləndirmək üçün əhəmiyyətlidir. İmam Səccadın (ə) duaları, Molla Sədranın fəlsəfi nəzəriyyələri və Əllamə Təbatəbainin təfsir yanaşması Məad inancının həm ürəklərə, həm də ağıllara toxunan bir həqiqət olduğunu göstərir. Bu mənada, şiə teologiyasında Məad həm imanın, həm də aqlın tələblərini ödəyən bir əqidədir.

QAYNAQLAR

- Kuleyni, Məhəmməd ibn Yəqub. Əl-Kafi. Cild 8, səh. 73. Tehran: Darul-Kütubil-İslamiyyə, 1367 (Hicri-Şəmsi).
- Hüseyn Arifiniya, Məhəmməd Rzapur, Mustafa Soltani. İmamıyyə və Məturidiyyə perspektivindən məhv olanın qayıtmasının müqayisəli tədqiqi. Şiə Müqayisəli Kəlam Jurnalı, Cild 6, Sayı 10, səh. 169-198, 2025.
- Məsud Tacabadi. Məadşünaslıq: Əllamə Təbatəbainin Quran ideyalarına vurğu. Qum: Hovzə və Universitet Tədqiqat İnstitutu, 1396 (Hicri-Şəmsi).
- Kuleyni, Məhəmməd ibn Yəqub. Əl-Kafi. Cild 3, səh. 502. Tehran: Darul-Kütubil-İslamiyyə, 1367 (Hicri-Şəmsi).
- Məkarim Şirazi, Nasir. Məad Məsələsində Şiənin Əsas Əqidələri. Məkarim Şirazi Mərcəiyyəsinin Rəsmi Saytı, 2018.
- Hüseyn Arifiniya, Məhəmməd Rzapur, Mustafa Soltani. İmamıyyə və Məturidiyyə perspektivindən məhv olanın qayıtmasının müqayisəli tədqiqi. Şiə Müqayisəli Kəlam Jurnalı, Cild 6, Sayı 10, səh. 169-198, 2025.
- Molla Sədra, Məhəmməd ibn İbrahim. Əl-Hikmət əl-Mütəaliyyə fi-l-Əsfar əl-Əqliyyə əl-Ərbəə (Dörd Səyahət). Beyrut: Daru İhyait-Turasil-Ərəbi, 1981.
- Təbatəbai, Seyyid Məhəmməd Hüseyn. Əl-Mizan fə Təfsiril-Quran. Beyrut: Müəssisətul-Ələmil-Mətbuat, 1970.
- Mütəhhəri, Murtəza. Məadşünaslıq (Məqalələr toplusu). Tehran: İntişarat-ı Sadra, 1370 (Hicri-Şəmsi).
- Zənuzi, Ağa Əli Hakim. Şərh əl-Əsfar. Tehran: İntişarat-ı Hikmət, 1380 (Hicri-Şəmsi).